

Muyassar AXMEDOVA,
 TDPU Umumiy psixologiya kafedrasida dotsenti, psixol.f.d.
 E-mail: muyassaraxmedova1968@gmail.com
 Tel: 94-659-27-81

Psixol.f.d. F.A.Akramova taqrizi asosida

SHAXS LEKSIKONINING EMOTSIONAL XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Hozirgi vaqtda milliy tilning psixolingvistik xususiyatlarini ilmiy jixatdan tadqiq etishga e'tibor yuqori. Ushbu maqolada shaxs leksikonining emotsional neyrotizm xususiyatlari o'rganilgan. Inson ruhiyatidagi asabiy jarayonlarning kuchi va harakatchanligi o'zaro bog'liq. Temperamentdagi farqlar, o'ziga xos xususiyatlar shaxsning nutqiy faoliyatida namoyon bo'ladi. Yana milliy tildagi noadabiy so'zlarning muloqot jarayonida qo'llanishida ham farqlar kuzatiladi. Lekin yosh jihatdan keskin farqlari bo'lmasa, temperamentga xos xususiyatlardagi farqlar yuqori bo'lmaydi. U nutq faoliyatida o'z ifodasini topadi. Shaxs leksikonidagi individual, psixolingvistik xususiyatlar tadqiqot asosida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Til, psixolingvistika, nutq, lug'at, neyrotizm, temperament, muloqot, nutqiy faoliyat, leksika, individual, hissiyot.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛИЧНОГО ЛЕКСИКОНА

Аннотация

В настоящее время большое внимание уделяется научному исследованию психолингвистических особенностей национального языка. Данной статье исследуются особенности эмоционального невротизма лексики личности. Сила и подвижность нервных процессов в психике человека взаимосвязаны. Различия темперамента, специфические особенности проявляются в речевой деятельности человека. Существуют также различия в использовании нелитературных слов национального языка в процессе общения. Но если нет резких различий в возрасте, то и различия в характеристиках темперамента не будут высокими. Это выражается в речевой деятельности. На основе исследования описаны индивидуализированные, психолингвистические особенности в лексике личности.

Ключевые слова: язык, психолингвистика, речь, словарный запас, нейротизм, темперамент, общение, речевая деятельность, лексика, личность, эмоция.

EMOTIONAL CHARACTERISTICS OF PERSONAL LEXICON

Annotation

Currently, much attention is paid to the scientific study of the psycholinguistic features of the national language. This article examines the features of emotional neuroticism of personality vocabulary. The strength and mobility of nervous processes in the human psyche are interconnected. Differences in temperament and specific characteristics manifest themselves in a person's speech activity. There are also differences in the use of non-literary words of the national language in the process of communication. But if there are no sharp differences in age, then the differences in temperament characteristics will not be high. This is expressed in speech activity. Based on the research, individual, psycholinguistic features in the vocabulary of a person are described.

Key words: Language, psycholinguistics, speech, vocabulary, neuroticism, temperament, communication, speech activity, vocabulary, personality, emotion.

Kirish. So'ngi yillarda milliy tilning psixolingvistik xususiyatlarini ilmiy jixatdan tadqiq etish e'tiborlidir. Shuningdek, shaxs leksikonining emotsional neyrotizm xususiyatlarini o'rganish lingvistika va psixologiya sohalarini uchun ahamiyatli o'rinda. Hissiy hodisalarni tilda aks ettiruvchi paralingvistik vositalar, zamonaviy psixolingvistikaning eng murakkab muammolaridan biridir. Bu ikki sabab bilan izohlanadi: birinchidan, hissiyotlar inson psixikasining fenomeni sifatida o'ta murakkab, ikkinchidan, shunga mos ravishda, ma'lumotlarning ko'p o'lchovli xususiyati tufayli ularning lingvistik ifodalari ham turlicha.

Til belgisi tabiatga va tizimli tuzilishga ega, shu bois u universal muloqot vositasi bo'lib qolaveradi. Til odamning maishiy turmushida, ishlab chiqarish faoliyatida, jamiyatning ilm va fan, madniyat, ijtimoiy va siyosiy hayotning turli sohalarida qo'llaniladi. Turli til vositalarini tanlash va faollashtirish har qanday konkret vaziyatda muloqot maqsadlari, vazifalari va sharoitlariga, shu bilan birga ijtimoiy muhit, ma'lum yoshdagi guruh va boshqa ko'plab omillarga bog'liq bo'ladi[4.212].

Shaxsning emotsional xususiyatlari aqliy faoliyatlar bilan chambarchas bog'liq hisoblanib, u bevosita nutqiy faoliyatda o'z ifodasini topadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Til va nutq o'zaro dialektik bog'liq ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik hodisalar bo'lib, til aloqa quroli sifatida, nutq esa aloqa usuli sifatida mavjuddir [6]. Nutq - bu til deb ataluvchi, ijtimoiy-individual noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari, imkoniyatlarining obyektiv borliq, tafakkur hamda vaziyat bilan o'zaro zaruriy, doimiy munosabatda namoyon bo'lishidir. Nutq-bu rasmiy tildir. U keng ma'noda so'zlardan, so'z birikmalari va gaplardan tashkil topadi.

Nutqning roli irodaviy harakatlarda ham juda kattadir. Biz nutq orqali o'zimizni ayrim nojo'ya xatti-harakatlardan to'xtatib qolamiz. Bundan tashqari, til orqali o'zimizning qiladigan ishlarimizni rejalashtiramiz, ya'ni barcha harakatlarimizni qo'yilgan qandaydir maqsadga bo'ysundiramiz. Ana shularning barchasi albatta til orqali bo'ladi.

Nutq insonning individual xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi. Har bir insonning o'zi kabi nutqi ham betakror. Kishining nutqi orqali uning fikrlash doirasi, nutqiy lug'at boyligi, qiziqishlari, xarakter xususiyatlari, xastaliklari, hissiy holati, kayfiyati kabilarni aniqlash mumkin[11].

Shuningdek, tuyg'ular aqliy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq. Idrok jarayonlarini tartibga solib, ular tafakkur bilan birlashadi, uning majburiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Fikrlash tuzilishida hissiyotlar aqliy faoliyatning manbai bo'lgan aqliy ehtiyojlarning ajralmas qismi sifatida qaraladi, uning muayyan bosqichlaridagi kognitiv jarayonni tartibga soluvchi, ushbu faoliyatni baholashga kiritilgan va natijada fikr-mulohazalarni amalga oshirishda ishtirok etadigan faoliyat natijasi va mumkin bo'lgan tuzatishlar. Insonning xulq-atvori, hissiyotlari uchun uning motivatsion asosini yaratish uning xatti-harakatlari va

faoliyatini tartibga soladi va yo'naltiradi, subektiv tomon, ehtiyojni qondirish yoki qondirish tajribasi, maqsadga erishish darajasining ichki ko'rsatkichidir.

Til birliklarining leksik va frazeologik darajalarida hissiyot biroz boshqacha tarzda amalga oshiriladi. Til hissiyotining ushbu darajalarida his-tuyg'ularni namoyish qilish usullari arsenalidir va vositachilik boshqa yo'l bilan - kengroq tushuniladi (faqatgina ta'rif sifatida emas). Ko'rsatilgan til birliklari metafora bilan ifodalangan hissiyotni aks ettirishi mumkin. Bu faqat leksik va frazeologik lingvistik birliklarga vositachilik qilishning o'ziga xos usuli hisoblanadi.

Inson ruhiyatidagi asabiy jarayonlarning kuchi va harakatchanligi o'zaro bog'liq ekanligi inkor qilinmaydi. Shuning uchun, ko'plab tadqiqotlar kuch va harakatchanlik tarkibiy qismlarini bitta xarakteristikada ifodalaydi. Bunda - ekstraversion, ya'ni faoliyat va harakatchanlik, psixikaning tashqi dunyoga yo'naltiriladi, asabiy jarayonlarning zaifligi va harakatsizligiga asoslangan introversiondan farqli o'laroq, ruhiyat ichki dunyoga aylanadi.

G.Ayzenk, temperament turiga oid o'zining mashhur sinovini yozib, uni ikki omil: ekstraversiya yoki introversiya va xayolotning kombinatsiyasi bilan aniqlagan. U quyidagi kombinatsiyalarni taklif qildi: haddan tashqari, beqaror - xolerik; haddan tashqari barqaror - sangvenik; ozgina beqaror - melankolik; ozgina barqaror - flegmatik.

Har bir odamda, qoida tariqasida, barcha temperament turlarining xususiyatlari birlashtiriladi, ulardan biri aniqroq, boshqalari esa zaifroq. Muayyan temperament turiga ega bo'lgan odamga mos keladigan umumiy xususiyatlar mavjud. Temperament doktrinasi fiziologik (asab tizimining turi) va psixologik (inson xatti-harakatlarini tahlil qilish)ga bo'lish mumkin. Va bu ikki ta'limot qadimgi Gippokratga borib taqaladi. Inson tanasida to'rtta asosiy suyuqlik bor: qon, balg'am, sariq va qora safro muayyan nisbatda aralashib, ular temperamentga tenglashdi. Haroratning har xil tasniflarida ularning turli xususiyatlari quyidagilarga asoslanadi: 1) hissiy reaksiyalarning tezligi va kuchliligi; 2) faollik darajasi va hissiy ohang ustunligi; 3) introversion-ekstroversion va nevrotizm ko'lam - hissiy barqarorlik; 4) reaktivlik va faollik; 5) umumiy aqliy faoliyat, vosita qobiliyatlar va hissiyotlilik [9]. Lekin temperament inson harakatlari dinamikasini namoyon qilish uchun faqat asosdir, xolos. Shuningdek, nutq tezligi juda individualdir, ammo shubhasiz u insonning temperamenti hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumki, Vilgelm fon Gumboldt Gumboldt so'zlarining kuchini ruhiyat mahsuli sifatida tasavvur qilish lozimligini o'z asarlarida aytib o'tgan, keyinchalik u neo-gumboldtizm va etnolingvistik tushunchalarida o'z aksini topgan. Amerikalik neo-gumboldtizm oqimining asoschilari E.Sepir va B.Uorf o'zlarining ilmiy izlanishlarida "tilning nisbiylik nazariyasi"ni ishlab chiqdilar. Ushbu nazariyaga ko'ra, dunyoning qarashlari til bilan belgilanadi. Til nafaqat odamning tafakkuri, kognitiv faoliyati, balki madaniyat turini ham belgilaydi [7].

So'zlashuv nutqini o'rganish juda muhimdir, chunki "og'zaki nutq faqatgina haqiqiy til va boshqa nutq shakllarini baholash me'yorida", deb ko'rsatadi fransuz tilshunosi Balli Sh. [5]. Va bu qoidalar ilmiy tadqiqot uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. G.Ayzenk metodikasi asosida shaxsning nutqiy faoliyatini o'ziga xosligi o'rganadi. Tadqiqot natijalari tahliliga ko'ra quyidagilar aniqlandi.

Muloqotda o'zini o'zi nazorat qilish xususiyati sust hisoblangan, xulqida qat'iyatlik yuqori bo'lib, vaziyatga qarab o'zgarishni lozim deb hisoblashmaydigan, muloqotda samimiy qalb sohiblarining nutqiy faoliyatda jargon so'zlariga moyilligi sust bo'ldi.

Muloqotda o'zini o'zi nazorat qilish darajasi o'rtacha bo'lganlar muloqotda samimiy bo'lib, o'zlarining emotsional holatini nazorat qilishi sust hisoblanadi. Lekin, xulq-atvorini tevarak-atrofdagi odamlar bilan moslashtira olishadi. Ularning ta'sichanlik xususiyatlari mavjudligi sababli emotsional bo'yoqdorlikka ega bo'lgan jargon so'zlariga e'tibor yuqori ekanligini tajriba natijalari ko'rsatib berdi. Ularning leksikonida jargon so'zlarining lug'at hajmi ko'p bo'ldi.

Turli rollarga osonlik bilan kirisha oladigan, vaziyatni o'zgarishiga ta'sirchanligi yuqori bo'lib, uni tezda anglay oladigan odamlar, ya'ni muloqotda o'zini o'zi nazorat qilishlari yuqori darajada bo'lgan o'quvchi va talabalar leksikonida jargon so'zlarining lug'at hajmi nisbatan kamroq hisobladi. Ularning jargon so'zlariga ehtiyoji ko'p emasligi ma'lum bo'ldi.

Emotsional nevrotizm xususiyatlari bo'yicha, muloqot jarayonidagi jiddiylarning ustunligi, hissiyotga berilmaslik, sovuqqonlik, xulqidagi qat'iyatlilikni yuqoriligi kuzatilgan shaxslar leksikonida jargon so'zlarini kamligi aniqlandi. Ya'ni flegmatik tipga mansub shaxslarda jargon so'zlarga e'tiborni kamligi kuzatildi. Flegmatik temperamentga mansub shaxslarning vaziyatga nisbatan o'zgaruvchanlik xususiyati sustroq hisoblanadi. Ularning xulqida jiddiylilik, qat'iyatlilik yuqori bo'lib, tartib-qoidalarga e'tiborli, mas'uliyat hissi yuqori hisoblanadi. Shuning uchun ular mulohazali, sabr-toqatli bo'lishga qodir.

Sog'inishga, tushkunlikka va doimiy tashvishga moyilligi yuqori, hamda uyatchanlik, tortinchoqlik, qat'iylik xususiyatlari ustun bo'lgan Melanxolik temperamentga mansub shaxslarning jargon so'zlariga e'tibor yuqori emasligini ham tajriba natijalari ko'rsatib berdi. Bunday xarakterdagi shaxslarda, ya'ni o'quvchi va talabalarda xuddi flegmatik toifadagilar kabi jargon so'zlariga moyillik sust hisoblanadi. Ularning leksikonida jargon so'zlarining lug'at hajmi kam bo'ldi. Melanxolik temperamentga mansub bo'lgan shaxslar ko'pincha yolg'izlikni afzal ko'rishadi. Ular o'zlarining dunyosi bilan band bo'ladi, shuning uchun do'stlari juda kam, ammo qadrli insonlarini haqiqatan ham qadrlashadi.

Sangvinik temperamentga mansub bo'lgan shaxslarning jargon so'zlariga moyilligi yuqori bo'ldi. Ular hissiy, g'ayratli va xushmuomala, odamlar bilan yaxshi aloqa o'rnatishadi, ularni tinglash yoqimli: hikoyalari, yorqin yuz ifodalari va imo-ishoralari bilan birga mos keladi. Shaxsiy muloqotda samimiy, xushchaqchaq, ko'p do'stlar va muxlislarga ega bo'ladi.

Hislar osongina paydo bo'lishi va almashtirilishi kabi xususiyatlarni ustunligi sababli ularning leksikonida jargon so'zlarning lug'at hajmi ancha yuqori bo'lishi kuzatildi. Sangviniklar odatda hissiy, g'ayratli va xushmuomala, ular odamlar bilan yaxshi aloqa o'rnatadilar. Qoida tariqasida, ular juda yaxshi gapirishlari mumkin, ularni tinglash yoqimli: hikoya yorqin yuz ifodalari va imo-ishoralari bilan birga keladi. Shaxsiy muloqotda esa, samimiy va xushchaqchaq. Doimo ko'p do'stlar va muxlislarga ega bo'ladi.

Xolerik temperamentga mansub bo'lgan shaxslar leksikonida esa jargon so'zlarining lug'at hajmi yuqori ekanligi ma'lum bo'ldi. Harakatlarning keskinligi va tezkorligi, kuchlilik va hissiy tajribalarning yorqin ifodalanishi bilan ajralib turuvchi, yuqori qo'zg'aluvchanlik kabi xarakter xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslar nutqiy faoliyatda jargon so'zlarga ehtiyojning yuqori bo'lishi aniqlandi. Xoleriklar yuqori qo'zg'aluvchanlik, uzilishlar bilan tavsiflangan. Ishbilarmonlik tomonidan olib borilgan nomutanosiblik tufayli, ular bor kuchi bilan harakat qilishga, kerak bo'lgandan ko'proq charchashga moyil. Bu temperamentning xususiyati qiziqishning ustunligi, tashabbuskorlik, g'ayrat, halollik bilan namoyon bo'ladi. Xolerik harorati ko'pincha asabiylashish, mehribonlik, vazminlik, hissiy vaziyatlarda o'zini tuta olmaslik bilan ham xarakterlanadi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, flegmatik, melanxolik temperamentiga mansub shaxslarning leksikonidagi jargon soʻzlarning lugʻat hajmi sangvnik, xolerik temperamentiga mansub boʻlgan shaxslarning leksikonidagi jargon soʻzlarning lugʻat hajmiga nisbatan ancha kam hisoblandi.

Shuningdek, jami natijalari boʻyicha milliy tildagi jargon soʻzlarning lugʻat hajmini yosh davrga xos xususiyatlarda ham keskin farq boʻlmadi. Ularda umumiy jihatdan oʻxshashlik xususiyatlari kuzatildi.

Temperamentdagi farqlar, oʻziga xos xususiyatlar shaxsning nutqiy faoliyatida namoyon boʻladi. Yana milliy tildagi noadabiy soʻzlarning muloqot jarayonida qoʻllanishida ham farqlar kuzatiladi. Lekin yosh jihatdan keskin farqlari boʻlmasa, temperamentga xos xususiyatlardagi farqlar yuqori boʻlmaydi.

Shaxs, ayniqsa yoshlar dunyosining maʼnaviyatini dastlab nutqiy faoliyatidan anglab, ularning doirasiga chuqurroq kirib borish samarali muloqot imkonini beradi. Pedagog tarbiyalanuvchilarni oʻziga yaqin olib, qalbiga toʻgʻri yoʻl topishi lozim. Shuning uchun yoshning nutqiy faoliyatiga eʼtiborli boʻlib, shaxsning individual xususiyatlarini aniqroq bilishi maʼqul. Yana ularning muloqotda qoʻllanilayotgan barcha soʻzlaridan xabardor boʻlishi maqsadga muvofiq.

Shuningdek, shaxs leksikoni tashqi taʼsirlar, namunalar, ailiy faoliyat asosida oʻzgarishi mumkin. Bunda inson oʻz nutqidagi kamchiliklarni tuzatish, lugʻat boyligini oshirishi, nutq madaniyatini rivojlantirishi mumkin. Chunki nutq inson uchun qudratli qurol hisoblanadi, uni puxta egallashi kelajakka zamin hozirlaydi, komillik sari yetaklaydi. Nutq madaniyati-tilni, aloqa va aralashuv qurolini ishlatishga boʻlgan munosabatdir. Til vakillarida bu noyob qurolning imkoniyatlariga munosabat, uni ishlatishdagi boshqa omillar: tafakkur, ong, borliq, turli vaziyat va holatlar, maqsadga boʻlgan munosabat qanchalik yuqori saviyada boʻlsa, nutqiy faoliyati ham shunchalik yuqori saviyada boʻladi.

ADABIYOTLAR

1. Айзенк Г., Айзенк М. Исследования человеческой психики. - Москва 2001. - Эксмо-Пресс. -477с.
2. Ананев Б.Г. К теории внутренней речи в психологии // Психология чувственного познания. – М., 2008.
3. Ахмедова М. Миллий тилдаги жаргонларнинг психолингвистик таҳлили //ЎзМУ хабарлари 2019 №1/4. 91-95
4. Ахмедова М. Ёшлар мулоқотида ноадабий сўзларнинг психолингвистик хусусиятлари // ЎзМУ хабарлари 2021 №1/6. Б.212-215,
5. Балли Ш. Французская стилистика. - М.: Изд-во иностран. лит-ри, 1961.-С.24.
6. Жиянова Н., Мўминова О. Нутқ маданияти. Тошкент – 2019. Б.13.
7. Кучменова Ж.М. Эмоционалниэ концепти в языковой картине мира. Автореф... Налчик - 2005. С.6.
8. Кучменова Ж.М. Эмоционалниэ концепти в языковой картине мира. Автореф... Налчик - 2005. С. 6.
9. Стасенко В.Г. Психология общения. Учеб. пособие. Воронеж: 2007. 114с.
10. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. А.Мадвалиев тахрири остида. Тошкент. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Электрн кутубхона.
11. Akhmedova M.Kh., Zhorakulova D. Z. Expression of intellect in speech activity // Science and innovation 10 october 2023 V.5.
12. Akhmedova M.Kh., Khayitova Z.M. The role of speech purity in the activity of a modern teacher // Science and innovation 5 may 2023 V.371-374.